

XVIII

a m ž i a u s
studijos

1

LIETUVOS

Didžioji Kunigaikštystė:
tarp tradicijų ir naujovių

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII
a m ž i a u s
studijos

1

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė:
tarp tradicijų ir naujovių

Sudarytoja
RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

LII
LEIDYKLA

Vilnius
2014

Redaktorių kolegija

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline (Lenkija), Londono universiteto koledžas

Dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Lietuvos edukologijos universitetas

Dr. Andrej MACUK

Baltarusijos mokslų akademijos Baltarusijos istorijos institutas

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Adam STANKEVIČ (sekretorius)

Lietuvos istorijos institutas

Doc. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ (pirmininkė)

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VASKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas

Recenzantai

Dr. Aistė PALIUŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Dr. Agnius URBANAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas

Lietuvos istorijos institutas

Kražių g. 5, 01108 Vilnius, Lietuva

El. paštas: rstukiene@mail.lt, stukiene@istorija.lt

Knygos leidybą pagal „Nacionalinę lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programą“ finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. LIT-8-47).

© Lietuvos istorijos institutas, 2014

ISBN 978-9955-847-86-1

ISSN 2351-6968

APŠVIETOS IDĖJŲ ATGARSIAI VIDUTINĖS BAJORIJOS TRADICINIO GYVENIMO APLINKOJE*

DALIA RAMONIENĖ

Anotacija. Pasitelkus faktinę istorinių šaltinių medžiagą ir analitinį tyrimo metodą, straipsnyje aptariami vidurinio bajorijos sluoksnio kasdienėje aplinkoje vykę pokyčiai, kuriuos paskatino XVIII a. antrosios pusės valstybinio, politinio, ekonominio gyvenimo veiksniai, progresyvios Apšvietos idėjos, padidėjęs išsilavinimas. Dėmesys skiriamas gyvenamosios aplinkos formavimui, mokslo, meno, kultūros naujovėms, gana ženkliai paveikusioms kai kurias kaimo dvarui būdingo palyginti konservatyvaus gyvenimo sritis. Analizuojant naujus reiškinius, besiskverbiančius į kasdienę buitį, tradicinę gyvenamąją aplinką, bandoma juos sieti su įvairiais veiksniais, taip pat ir su finansinėmis aptariamo visuomenės sluoksnio galimybėmis.

Reikšminiai žodžiai: Apšvietos epocha, vidutinė bajorija, dvarų kultūra, išsilavinimas, dvaro sodyba.

Pastaruosius du dešimtmečius Lietuvos kultūros studijų kontekste vyrauja miestiečių ir didikų mentaliteto ir su jais vienaip ar kitaip susijusių architektūros, dailės bei kitų kultūrinio gyvenimo apraiškų tyrimai. Tačiau greta aristokratiškos didikų, arba vadinosios rūmų, kultūros vyravo ir vidurinio bajorijos sluoksnio, tiesa, kur kas kuklesnė, meninė kultūra. Šiandien, suintensyvėjus istoriniams-architektūriniams dvarų sodybų tyrimams, vidutinės bajorijos meninės aplinkos, kaip integralios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros paveldo dalies, tyrimai tampa aktualūs, juo labiau kad šio sluoksnio kultūros, išsilavinimo, meno sampratos ir kiti klausimai yra problemiški ir netyrinėti, be to, neturime apibendrinančių materialinės kultūros, kasdienio gyvenimo studijų, ypač pasigendama visų visuomenės sluoksnių papročių tyrinėjimų. Ir apskritai, kitaip nei istorijos srities mokslininkų, didžiulį dėmesį skyrusių politinio, ekonominio, visuomeninio gyvenimo, dvarininkų ir valstiečių santykių ar kitų aspektų studijoms, nacionalinėje dvarų kultūros istoriografijoje nėra tokios vidutinės ir smulkiosios bajorijos dvarų istorijos srities, kuri būtų nuosekliai tyrinėta ir kompleksiskai aptarta. Tiesa, yra nemažai labai vertingų aspektinių tyrimų, t. y. publikacijų apie pavienių dvarų sodybų architektūrinius ansamblius ar jų statinius, parkus, vienos ar kitos dvarininkų giminės studijų, sudarančių prielaidas tolesniems apibendrinamiesiems darbams.

* Projektą finansavo Lietuvos mokslo taryba (projekto sutarties Nr. MIP-11/2010).

Teikiamo straipsnio objektas – Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje dominavęs, tačiau fragmentiškai aptartas vidutinės bajorijos dvarininkiškosios kultūros tipas, o tikslas – dėl Apšvietos idėjų įtakos vykusių arba nevykusių kultūros pokyčių analizė tradicinėje vidutinės bajorijos gyvenimo aplinkoje. Nors šis sluoksnius hierarchiškoje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų visuomenėje kur kas ilgiau laikėsi po Liublino unijos susiklosčiusių gana konservatyvių gyvenamosios nuostatų bei normų, tačiau reikia manyti, kad Apšvietos epochos sąmoningumas, racionalus mąstymas, reformuota švietimo sistema šiai agrariško mentaliteto tradicijai darė nemažą poveikį. Straipsnyje bandoma atsakyti į klausimą, ar visuotinai priimtas Apšvietos epochos apibūdinimas, Francio Bacono iškeltas šūkis „Mokslas – tai jėga“ tinka vidutinės bajorijos kasdienei dvaro aplinkai, kokios mokslo, meno, kultūros, visuomeninės ar socialinės naujovės palietė periferijai būdingo patriarchališko gyvenimo sritis? Taip pat siekiama išsiaiškinti, kokie gyvenamosios aplinkos formavimo pokyčiai, mokslo istorijos daiktiniai paminklai ar pagaliau meno kūriniai galėtų tai paliudyti, ar jų bibliotekose buvo visos žmonijos mentaliteto raidai didelės įtakos turėjusių Johno Locke'o, Charleso Montesquieu, Voltaire'o, Jeano Jacqueso Rousseau, Deniso Diderot, René Descartes'o ir kitų švietėjų veikalų?

Temai tirti, taikant analitinį, iš dalies ir lyginamąjį metodus, panaudoti įvairūs šaltiniai. Pirmiausia tai XVII–XVIII a. dvarų ir jų bibliotekų inventoriai¹, kilnojamojo turto sąrašai, dienoraščiai, atsiminimai, istorijos ir kitų humanitarinių mokslų, ypač knygos istorijos, tyrimai, muziejų medžiaga. Daugiausia remiamasi Žemaičių „Alkos“, Šiaulių „Aušros“, Rokiškio krašto ir Lietuvos dailės muziejų rinkiniais, į kuriuos 1940–1943 m. kaip tik ir pateko didžioji vidutinės bajorijos meninio paveldo dalis. Kita vertus, būtina pažymėti, kad vidurinio bajorijos sluoksnio kultūrinio-meninio paveldo išliko palyginti negausiai, todėl jis neatspindi buvusios realios padėties. Amžių būvyje dėl daugybės pačių įvairiausių priežasčių dalis kultūrinių ir istorinių vertybių, priklausiusių aptariamai visuomenės daliai, dingo negrįžtamai, ypač stokojama ankstesnių epochų pavyzdžių.

XVIII a. Abiejų Tautų Respublika išgyveno reformų laikotarpį. Apšvietos idėjos, Edukacinės komisijos, Ketverių metų seimo veikla įsakmiai didino išsimokslinimo poreikį, o spausdintas žodis tapo nepamainomu poveikio žmonijai instrumentu. Maždaug nuo XVIII a. 6-ojo dešimtmečio pradėta populiariai aiškinti fizikos, astronomijos, biologijos, medicinos mokslų atradimus, kurie kirtosi su scholastiniu Baroko epochos mentalitetu, skatino tikėjimą racionaliū protu, plėtė fizinio pasaulio reiškinių visuotinio ryšio suvokimą. Kitaip nei buvo

1 Šiame tyrime ne kartą pasinaudota dvarų bibliotekų archyvų nuorodomis, kurias yra pateikęs istorikas Mečislovas Jučas straipsnyje *Žinios apie Lietuvos XVII–XIX a. dvarų bibliotekų katalogus*, in: *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos. Teminis mokslo darbų rinkinys*, Vilnius: LTSR valstybinė respublikinė biblioteka, 1985, p. 46–51.

įprasta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoje visuomenėje, racionali ir pasaulietiška Apšvietos epochos ideologų mintis ne tik sudarė prielaidas naujai pilietinei visuomenei kurti, bet formavo naują požiūrį į valstybę, asmenybės vertę, jos teises, išsilavinimą, kito požiūris į santykius šeimoje, vaikų auklėjimą, į moterį, imta vertinti jos protinius sugebėjimus, be to, jai skirta daugiau pilietinių, socialinių pareigų ir viešojo gyvenimo veiklų, dėta daug pastangų moters teisėms į mokslą pripažinti². Tačiau lyginant XVII ir XVIII a. šaltinius matyti, kad šis pokyčių procesas nebuvo itin spartus ar vientisas. Į praeitį orientuota Lietuvos vidutinės bajorijos istorinė, socialinė ir kultūrinė savimonė buvo itin tvari, tą liudija daugelis dar ir XIX a. pradžioje užfiksuotų pastebėjimų. Antai Stanislovas Moravskis atsiminimuose rašė:

[...] senieji kontušai (ir netgi ne kontušai) nustebę gūžčiojo pečiais, kaip aš galėjau tam ryžtis. Pamenu, kaip senasis Zaleskis, Šventosios seniūnas, mano tėvo bičiulis, kuris niekuomet nesistebėdavęs, jog buvo juristas, kartą savo sūnų kambaryje kamantinėjo mane, kaip galėjo atsitikti, kad aš, kilmingas bajoras ir dvarininkas, studijuoju mediciną! [...] Iš dalies šis prietas tebeegzistuoja ir šiandien, nes man neteko girdėti, kad kas nors būtų pasekęs mano pavyzdžiu.³

Vis dėlto šis proto, mokslo, visuotinio skaitymo ir racionalios kritikos amžius skatino ne tik pasaulėžiūros, bet ir kasdienio vidurinio bajorų sluoksniu gyvenimo pokyčius. Iš įvairių šaltinių matyti, kad į tradicinę dvaro sodybą ir jos aplinką nors ir labai iš lėto ėmė skverbtis kai kurios mokslo ir meno naujovės, susijusios su Apšvietos epocha ir klasicizmo estetika, interjeruose atsirado iki tol nebūdingos paskirties patalpų ir jas apipavidalinančių taikomosios paskirties daiktų. Architektūros istorijos studijos, dvarų inventoriai ir aprašai⁴ liudija, kad iki XVIII a. pabaigos vidutinė bajorija dažniausiai gyveno mediniame gana stambaus tūrio ponų name (Biržuvėnų, Daugirdiškių, Maišiagalės, Meištų, Narūnų, Salamiesčio,

2 Dorinda Outram, *Panorama Oświecenia*, Warszawa: Arkady, 2008, p. 16–17, 24.

3 Stanislovas Moravskis, *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje*, Vilnius: Mokslo, 1994, p. 58.

4 *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2: *Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 175–177; *Lietuvos inventoriai, XVII a. dokumentų rinkinys*, sudarė Konstantinas Jablonskis ir Mečislovas Jučas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962; *Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею для разбора древних актов*, т. XXXV: *Инвентари староствъ, именний, фольварковъ и деревень за вторую половину XVIII века*, Вильно, 1910; *Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею для разбора древних актов*, т. XXXVIII: *Инвентари староствъ, именний, фольварковъ и деревень XVIII века (1720–1798)*, Вильно, 1914; Roman Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 4: *Województwo Wileńskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1993; *Lietuvos dvarų sodybų atlasas*, t. 1: *Šilalės rajono savivaldybė*, sudarė Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2012.

Šateikių, Upytės, Užvenčio, Veliuonos ir daugelis kitų dvarų). Tik XVIII a. paskutiniajame ketvirtyje, atsigavus ekonomikai, ir ypač XIX a. pirmojoje pusėje kai kurie praturtėję žemvaldžiai (pvz., Antaševskiai – Antašavoje, Bilevičiai – Biliūnuose, Gruževskiai – Kelmėje, Jelenskiiai – Glinciškėse, Karpiai – Joniškėlyje, Komarai – Raguvėlėje, Volmeriai – Leonardpolyje ir kt.) pradėjo statyti puošnius mūrinius rūmus su ištaigingesniais, kur kas įvairesnės paskirties interjerais, kurių poreikį ir pobūdį iš dalies lėmė Apšvietos idėjos bei klasicizmo samprata. Kaip tik šių praturtėjusių žemvaldžių nauji ar rekonstruoti, želdynų apsupti dvaro sodybų ansambliai lėmė ir mūsų sąmonėje susiklosčiusį dvaro ir ištaingos jo buities įvaizdį. Vis dėlto mūrinių dvarų su prabangiai įrengtais ir apipavidalintais interjerais, atspindinčiais laikotarpio dvasią, daugiausia buvo pastatyta ne XVIII a. paskutiniajame ketvirtyje, bet per visą XIX a., kita vertus, mažiau pasiturintys šio sluoksnio atstovai, o jų buvo dauguma, ir XIX a. daugiausia statė medinius gyvenamuosius namus, kurių aplinka buvo palyginti skurdi, o naujų laikotarpio ženklų iš viso nesimatė. Tai liudija ir gausus medinių dvaro sodybų paveldas⁵.

Kaip ir diduomenės, taip ir vidurinio bajorijos sluoksnio savimonėje, neatšizvelgiant į finansines galimybes, dvaras ir jo aplinka suvoktas kaip ekonominio ir kultūrinio lygio, estetinio skonio, bet labiausiai – kaip visuomenėje užimamos socialinės padėties akivaizdus įrodymas. Šios sampratos gyvybingumo ir tęstinumo ženklai atpažįstami ir Apšvietos laikotarpiu. Nepaisant epochai būdingų liberalėjančių santykių, žmogaus vertinimo kriterijų kaitos, bajoriškoje visuomenėje tebesiekta pabrėžti šeimos statusą dar nuo dvaro sodybos prieigų, o jos komplekse dominuojantis daugiafunkcis ponų namas turėjo tenkinti ne tik kasdienius tradicinės bajoriškos gyvenamosios, bet ir luominės reprezentacijos poreikius. Dėl šios priežasties daugiausia dėmesio skirta „viešosios“ paskirties erdvių meniniam apipavidalinimui. Iš dvarų aprašų matyti, kad kultūrinę-meninę atmosferą dažniausiai atspindėjo tik valgomųjų, svetainių ir pobūvių salių interjerai, kaip tik juose daugiausia ir Apšvietos laikotarpio ženklų.

Į XVIII a. antrosios pusės vidutinės bajorijos gyvenamąją aplinką (išskyrus naujus ar rekonstruotus dvarus) labai išlėto skverbėsi Apšvietos epochai itin būdingos naujos paskirties patalpos – kabinetai ir bibliotekos, be kurių išsilavinęs vidurinis visuomenės sluoksnis Europoje, taip pat ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenė jau nebeįsivaizdavo savo gyvenimo. XVII a. inventoriuose (iš peržiūrėtų) kabinetai ir bibliotekos dar neminimi, bet ir XVIII a. jų itin reta. Šių naujos paskirties patalpų, nors knygų, ypač istorinės ir teisinės literatūros

5 Algė Jankevičienė, Buvusių dvarų sodybos ir pastatai, in: *Lietuvių liaudies architektūra*, t. 2, Vilnius: Mintis, 1968, p. 84–99; *Lietuvos dvarai. Dviejų tomų žinynas*, sudarė Ingrida Semaškaitė, t. 2: *Šiaulių, Tauragės, Telšių, Utenos ir Vilniaus apskritys*, Vilnius: Algimantas, 2009; Dalė Puodžiukienė, Biržuvėnų dvaro sodybos architektūros raida XVII–XX a. pradžioje, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 47–48: *Lietuvos dvarai: kultūros ir šaltinių tyrinėjimai*, sudarė Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 17–43.

nedideliais kiekiais turėta iš seno, fiksuota tik XVIII a. paskutiniojo ketvirčio inventoriuose (1763 m. Skarbutėnų⁶, 1786 m. ir 1819 m. Dembynės⁷, 1787 m. Ročiūnų⁸, 1788 m. Kelmės⁹ dvarų inventoriai), ir tai, matyt, susiję su aptariamo laikotarpio aktualijomis. Ankstesniuose šaltiniuose dažniau aprašomos nedidelės archyvo patalpos ir raštinės, o knygos laikytos skryniose ar net ryšuliuose. Vis dėlto į amžiaus pabaigą galima pastebėti ženklų knygų pagausėjimą, nors knygų spintos, kaip vienas iš būdingų ir būtinų svetainės baldų, visuotinai įsivyrėja tik XIX a.

Iki XVIII a. pabaigos kultūrinę-meninę aplinką formuojančių dalykų, atspindinčių bendrąjį laikotarpio kultūros klimatą ir estetines nuostatas, visuomenės elito aplinkoje išreikštus per klasicistinės architektūros formas ir plastinį dekorą, taip pat buvo negausu, šiuo požiūriu vidurinio bajorijos sluoksnio atstovų interjerai buvo skurdoki. Dažniausiai tenkintasi vietinių amatininkų ar net stalių pagamintais baldais. Itin retai minimi sekretėrai, biurai, veidrodžiai, ant grindų prie sienos statomi didieji angliški laikrodžiai ar bronziniai vokiški šviestuvai¹⁰. Interjeruose dar itin reta klavišinių muzikos instrumentų (klavikordai Liolių¹¹ ir Salantų¹², klavesinas Paaudrūvės¹³ dvaruose), nors minimalus muzikinis išsilavinimas ir pats muzikavimas plito ir buvo vertinamas kaip būtina bajoriškos gyvenimosios dalis. Taip pat galima pastebėti ir Apšvietos laikotarpiui būdingą domėjimąsi Artimųjų bei Tolimųjų Rytų kultūra ir iš to kilusią egzotiškumo madą formuojant interjerus (turkiški sienų apmušalai, įsigyti 1776 m., puošė pobūvių salę Salantų dvare¹⁴; persiškų sienų apmušalų būta Kurtuvėnuose¹⁵). Ne veltui tuo metu didžiųjų keliautojų pranešimai, spausdinami įvairių mokslo draugijų leidiniuose, buvo tapę mėgstamiausia literatūra. Vis dėlto kinų šilkas, kiniški sienų apmušalai, kiniškas porcelianas XVIII a. antrosios pusės vidutinės bajorijos namuose (dažniausiai kraičių aprašuose) minimas dar palyginti retai, daugiau būta Artimųjų Rytų kultūros pėdsakų.

6 1763 m. balandžio 24 d. Skarbutėnų palivarko inventorių, in: Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMAVB RS), f. 17, b. 144, l. 218v.

7 1786 m. Dembynės palivarko inventorių, in: *Ibid.*, f. 138, b. 1441, l. 1–15; 1819 m. Dembynės dvaro inventorių, in: *Ibid.*, b. 1441/2, l. 99v.

8 1787 m. kovo 20 d. Ročiūnų dvaro inventorių, in: *Ibid.*, f. 11, b. 9, l. 18.

9 1788–1789 m. Gruževskių dvaro valdų dalybų aktas, in: *Ibid.*, f. 37, b. 1208, l. 5.

10 1756 m. rugpjūčio 30 d. Jelenskių dvaro už Aušros Vartų inventorių, in: *Ibid.*, b. 17, l. 132.

11 Valstybės archeologijos komisijos 1940 m. paimtų valstybės globon kilnojamųjų kultūros vertybių sąrašas, in: Kultūros paveldo centro archyvas (toliau – KPCA), f. I, b. 163, l. 162.

12 Elmantas Meilus, Salantų dvaro ir valdos gyvenimas XVIII a. antroje pusėje, in: *Acta Aca-demiae Artium Vilnensis*, t. 47–48, *op. cit.*, p. 63, 70.

13 Valstybės archeologijos komisijos 1940 m. paimtų valstybės globon kilnojamųjų kultūros vertybių sąrašas, in: KPCA, f. I, b. 163, l. 192.

14 Elmantas Meilus, Salantų dvaro ir valdos gyvenimas XVIII a. antroje pusėje, p. 91; *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas*, sudarė ir parengė Algirdas Baliulis ir Elmantas Meilus, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 433.

15 1773 m. vasario 25 d. Kurtuvėnų dvaro kilnojamojo turto registras, in: Šiaulių „Aušros“ muziejus, Nagurskių fondas, b. 293, lapai nenumėruoti.

Su Apšvietos idėjų sklaida, bajoriškos visuomenės vertybinių nuostatų pokyčiais, praktiniais biologijos, medicinos, farmacijos, kitų gamtos mokslų tikslais reikėtų sieti inventoriuose vis dažniau pradėtas aprašinėti vaistines ir vaistinių augalų sodelius, skirtus ne tik dvarininko šeimai, bet ir valstiečiams gydyti. Apšvietos mintis vėrė luominį uždarumą, ugdė žemvaldžio atsakomybę už savo pavaldinius, didino socialinius moters įpareigojimus, tarp kurių buvo ir rūpinimasis valstiečių gerove bei sveikata. Vaistinėms skirtų patalpų atsiradimą ir jų pagausėjimą (vaistinės Dembynės¹⁶, Ostroboko-Jablonavo¹⁷, Germaniško¹⁸, Labardžių¹⁹, Kostenevo²⁰, Skarbutėnų²¹ dvaruose, vaistinių augalų sodelis Kaltinėnų dvare²²) galėjo lemti ir tai, kad Apšvietos laikotarpiu pasirodė nemažai populiarių leidinių apie gydomąsias augalų savybes, pagausėjo praktiškų medicinos ar tiesiog ūkininkavimo patarimų (pvz., Pranciškaus Kurcijaus knyga apie skubų kai kurių ligų gydymą²³, Jokūbo Hauro knyga apie ūkininkavimą ir gyvulių ligas²⁴, Onos Sapiegaiteš-Jablonowskos knygelė apie daržininkystę²⁵). Dažniausiai bibliotekų sąrašuose minima Jano Kluko 1779 m. knyga apie naminius ir laukinius žvėrelius, jų sukeltas ligas, gydymą bei naikinimą²⁶.

Apie tam tikrą mokslo žinių sklaidą, apskritai pažangos, naujovių integraciją į kasdienę buitį, taip pat atsiradusius naujus pomėgius liudija XVIII a. pabaigoje į dvaro gyvenimą atkeliavę astronomijos, meteorologijos, optikos, geografijos, fizikos mokslų prietaisai. Tiesa, inventoriuose jie minimi retokai, muziejuose, išskyrus laikrodžius, jų išliko taip pat labai nedaug, o tai leidžia daryti prielaidą, kad sklaida nebuvo intensyvi. Savaiame suprantama, kad tokių lėšų ir pačių moderniausių įrenginių, kokius Vilniaus akademijos observatorijai galėjo dovanoti didikai Radvilos

16 1786 m. Dembynės dvaro pastatų ir kilnojamojo turto inventorių, in: LMAVB RS, f. 138, b. 1441, l. 1–15.

17 *Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов*, p. 346 (1797 m. balandžio 25 d. Ostroboko-Jablonavo dvaro inventorių).

18 *Ibid.*, p. 45 (1790 m. balandžio 23 d. Germaniško dvaro Ašmenos paviete inventorių).

19 *Lietuvos dvarų sodybų atlasas*, t. 1: *Šilalės rajono savivaldybė*, op. cit., p. 135.

20 1734 m. rugpjūčio 30 d. Kostenevo dvaro ir palivarko inventorių, in: LMAVB RS, f. 20, b. 2101, l. 1v.

21 1763 m. balandžio 24 d. Skarbutėnų palivarko inventorių, in: *Ibid.*, f. 17, b. 144, l. 218v.

22 *Lietuvos dvarų sodybų atlasas*, t. 1: *Šilalės rajono savivaldybė*, op. cit., p. 128.

23 *Opis chorób przedkiego ratunku potrzebiących [...]*, przez Franciszka Kurcyszka [...], w Warszawie: w druk. Nadworney Królewskiej, 1783.

24 *Oekonomika gospodarska powszechna, wydana przez Jakuba K. Haura panom dziedzicznym, posesorom, arendarzom [...]*, w Berdyczowie: w drukarnie OO karmelitów bosych..., 1788.

25 *Porządek robot miesięcznych ogrodnika na cały rok wypisany y na miesiące podzielony [...]* za rozkazem J. O. Xieźny Jablonowskiej [...], w Warszawie: nakładem y drukiem Michała Grölla, 1787.

26 *Zwierząd domowych i dzikich osobliwie kraiovych historyi naturalney początki i w gospodarstwie potrzebnych [...]*, przez Krzysztofa Kluka, kanonika Kruswickiego, w Warszawie: w Drukarni J. K. Mci i Rzeczypospolitey u xx Cholarum Piarum, 1779–1780. Dažnai minimas ir kitas to paties autoriaus trijų tomų leidinys *Roslin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie kraiovych albo które w kraiu użyteczne być mogą. Utrzymanie, rozmnożenie i zażycie przez x. Krzysztofa Kluka*, w Warszawie: w Drukarni Jego Królewskiej Mści i Rzeczypospolitey u xx Schol. Piar, 1777–1781.

ir Puzinai, ar įsirengti net nuosavą observatoriją (Kosakovskių observatorija Lyduokių dvare) vidurinis bajorijos sluoksnius neturėjo, tačiau įvairių prietaisų, kurie dabar vertinami kaip itin svarbūs mokslo istorijos daiktiniai paminklai, būdavo įsigyjama (kompasai Sudervės²⁷ ir Dirvėnų²⁸ dvaruose; barometrai Budrikų²⁹ ir Varputėnų³⁰ dvaruose), pamažu pradėjo plisti ir Koperniko Saulės sistemą vaizduojantys prietaisai. Kaip ir XVII, taip ir XVIII a. kiemuose vis dar buvo statomi saulės laikrodžiai³¹, nors Apšvietos laikotarpiu labiausiai plito mechaniniai, kurie atliko ne tik praktinę, bet ir estetinę interjero formavimo funkciją. Pastarieji nuo XVIII a. antrosios pusės aprašomi jau beveik kiekviename inventoriuje. Galimas dalykas, kad, aptariamam laikotarpiui pradėjus sparčiai plėtotis dvarų pramonei, mokslo ir technikos naujovių daugiau buvo ne gyvenamosiose, bet gamybinėse ir ūkinėse dvaro sodybos zonose, juo labiau kad šviečiamoji literatūra kaip tik ir kėlė technikos, žemės ūkio pažangos, praktinių pamokymų svarbą. Technikos naujovių, susijusių su hidraulika ir mechanizuotu vandens padavimu, matyti daugelyje bravorų aprašymų (pvz., Salantų dvare 1783 m. lapkričio 20 d. mokėta meistriui iš Klaipėdos ir vietiniam tekintojui už trijų vandens siurblių įrengimą bravore, o 1784 m. sausio 13 d. Klaipėdos tekintojas įtaisė siurblių į šulinį, o šulinio siurblių arkliams padarė ir įtaisė vietinis meistras 1785 m. birželio 2 d.³²).

Savaip yra ir su Apšvietos epochai itin būdingos kolekcionavimo tradicijos gyvybingumu³³. Tarp XVII–XVIII a. dokumentų nepavyko aptikti faktų, liudijančių apie didesnius rinkinius ar apie tikslingą kolekcionavimą, išskyrus šeimos portretų galerijas, nors įvairių, didesnių ar mažesnių senienų rinkinių būta kiekviename dvare. Tai tarsi savaime susiformavusios nedidelės kunstkameros, kuriose tilpo iš protėvių paveldėti ir brangintini, iš kartos į kartą perduodami, šeimos istoriją liudijantys pačios įvairiausios paskirties daiktai (šeimos relikvijos, pareigybių regalijos, apdovanojimų ir kariniai ženklai, antspaudai, ginklai ir ginkluotė, drabužiai, jų priedai bei aksesuarai, jojimo, vadeliavimo, medžioklės reikmenys, trofėjai ir kt.), saugoti išdinėse ir ponų namo patalpose. Prie paveldėtų ir nuosekliau formuotų

27 1747 m. Sudervės dvaro inventorių, in: LMAVB RS, f. 86, b. 52, l. 1.

28 1798 m. Dirvėnų dvaro inventorių, in: *Ibid.*, f. 37, b. 9933, l. 5.

29 1827 m. Budrikų dvaro inventorių, in: *Ibid.*, f. 37, b. 9851, l. 1–6.

30 Valstybinės archeologinės komisijos 1940 m. paimtų valstybės globon kilnojimų kultūros vertybių sąrašas, in: KPCA, f. 1, b. 163, l. 195.

31 *XVI–XIX a. laikrodžiai*. Katalogas, sudarė Ona Mažeikienė, Vilnius: Lietuvos TSR istorijos-etnografijos muziejus, 1976, p. 3.

32 Elmantas Meilus, Salantų dvaro ir valdos gyvenimas XVIII a. antroje pusėje, p. 63.

33 Šiame straipsnyje dėmesys telkiamas tik į pasaulietinę agrariško mentaliteto bajoriją, gyvenusią provincijos dvaro sodyboje, apeinant iš vidurinio bajorijos sluoksnio kilusį ir visuomenės gyvenime įsitvirtinusių gausų, daug žemės valdų turintį dvasininkų luomą, jo menines aplinkas, kurias neretai ženklo puikios vasaros rezidencijos, Vakarų Europos dailės kūrinių kolekcijos ar garsių Lenkijos ir Lietuvos valstybės žmonių portretų galerijos, turtingos bibliotekos ir kabinetai bei prabangūs taikomosios paskirties buitiniai dirbiniai.

kolekcijų priskiriami Kelmės dvaro numizmatikos rinkiniai³⁴, valdovų atvaizdų kolekcija, buvusi Latavėnų dvare.

Jokio lūžio neįvyko ir tiesiogiai vidutinės bajorijos meninę aplinką formuojančių, kartu ir bajoriškos visuomenės ideologinių vertybių sistemą atspindinčių dailės kūrinių sampratoje. Vakarų Europoje humanistinė Apšvietos ideologų mintis išstūmė daug paradigmų ir istorinių elementų turintį puošnų reprezentacinį portretą. Apšvietos žmogus pradėtas vaizduoti kasdienėje aplinkoje veiklus ir užsiėmęs. Įsikūręs kabinete ar bibliotekoje, jis vaizduojamas įsigilinęs į teisinius aktus, skaitantis, rašantis, palinkęs prie brėžinių ar įvairių mechanikos prietaisų. Taip pat gausėjo šeimos su vaikais atvaizdų bei alegorinio pobūdžio moterų, paprastai vaizduojamų antikizuoto peizažo fone, portretų. Europoje visuotinai plito ir skaitančios moters atvaizdas – visai nebūdingas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vidutinės bajorijos kultūros reiškiny. XVI–XVII a. interjeruose buvusius sakralinės dailės kūrinius Apšvietos epocha papildė naujų žanrų paveikslais – peizažais, mitologinėmis ir istorinėmis kompozicijomis, kabinetus ir bibliotekas ėmė puošti garsių filosofų ir mokslininkų marmuro biustai, būtinu interjero elementu tapo gaubliai, astronomijos ir matavimo prietaisai, žemėlapiai ir, žinoma, garsiosios prancūzų enciklopedijos tomai. Kaip matyti iš Lietuvos muziejų rinkinių, naujas klasicistines Vakarų Europos dailės tendencijas, taip pat ir šviečiamąjį portreto sampratą tuojau perėmė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenė. Galima prisiminti Pranciškaus Smuglevičiaus tapytą vyskupo Stepono Jono Giedraičio (Varšuvos nacionalinis muziejus), Juozapo Oleškevičiaus sukurtą Adomo Jurgio Čartoriskio (Lietuvos nacionalinis muziejus) arba Jono Damelio tapytą garsaus fiziokrato, švietimo reformos iniciatoriaus Joachimo Liutauro Chreptavičiaus (Lietuvos dailės muziejus) portretus. Šį faktą patvirtina ir Lietuvos muziejuose esantys Vakarų Europos mitologinio, istorinio bei peizažo žanro dailės rinkiniai. Vakarų Europos dailės palikimas Lietuvos dailės, Nacionaliniame M. K. Čiurlionio, Žemaičių „Alkos“, Šiaulių „Aušros“ ir Rokiškio krašto muziejų rinkiniuose leidžia daryti išvadą, kad aukšto meninio lygio XVI–XVIII a. Vakarų Europos ir kviestinių dailininkų kūriniai į šiuos muziejus pateko ne iš vidutinės bajorijos, bet iš rezidencinių diduomenės dvarų. Vakarų Europos dailės kolekcija Telšių „Alkos“ muziejuje suformuota iš Pliaterių, Šuazelių, Sapiegų, Tiškevičių, Oginskių rinkinių³⁵, Rokiškio krašto muziejuje – iš grafų Tyzenhauzų ir Pšezdzieckių³⁶, Kauno

34 Dalia Grimalauskaitė, Lietuvos dvarų numizmatikos rinkinių pėdsakais: Gruževskių giminės kolekcija, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 55: *Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai*, sudarė Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 165–180.

35 *Žemaitijos dvarų meno kolekcija „Alkos“ muziejuje*. Katalogas, sudarė Zita Dargaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011; *Žemaičių muziejus „Alka“*, sudarė Elvyra Spudytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2007.

36 *Rokiškio krašto muziejui 75*, sudarė Nijolė Šniokienė ir Dalia Kiukienė, Rokiškis: Rokiškio krašto muziejus, 2008.

M. K. Čiurlionio dailės muziejuje – iš grafų Oginskių, Čapskių, Kosakovskių³⁷, Šiaulių „Aušros“ muziejuje – iš barono Röne, grafų Giedraičių, Pliaterių³⁸ ir kt. didikų rinkinių. Vidutinės bajorijos aplinkoje Vakarų Europos įvairių žanrų dailės kūriniai nedideliais kiekiais iš esmės ėmė kauptis tik XIX a., o iki tol dvaruose būta tik po vieną kitą šios rūšies paveikslą. Galima paminėti Staikų dvare buvusį religinio turinio paveikslą „Abraomo auka“³⁹. Literatūroje minima, kad Parčevskių dvare Jokūbave būta karaliaus Stanislovo Augusto Poniatovskio pulkininkui Jokūbui Parčevskui dovanoto garsaus italų dailininko Canaletto (1697–1768 m.) paveikslas „Senato posėdis Dožų salėje“⁴⁰. Jeano Louiso De Marne (1752–1829 m.) paveikslas „Piemenaitė su gyvulių banda“ registruotas Laižuvos dvare⁴¹. Keletą šios rūšies paveikslų, buvusių vidutinės bajorijos dvaruose, paminėjo ir Mykolas Brenšteinas, aprašydamas Kauno gubernijos privačius rinkinius. Nors nėra nei užuominų, nei išlikusių pavyzdžių, reikia manyti, kad XVIII a. bajorijos dvaruose galėjo būti istorinės tematikos kūrinių, nes, pvz., po Napoleono karų šio visuomenės sluoksniu interjerus tiesiog užpildė imperatoriaus biustai ir portretinės litografijos, Vaterlo, Jenos mūšių ir kitų kautynių scenos, populiarius buvo 1794 m. sukilimo vadų, ypač Tado Kosciuškos, portretai, generolo Juozapo Poniatovskio žūtį vaizduojantys paveikslai ir kiti istorinės tematikos kūriniai.

Tačiau iki pat XVIII a. pabaigos vidutinės bajorijos aplinkoje nepakito dailės kūrinių funkcijos ir sklaidos formos. Būdingiausiu gyvenamosios aplinkos meninio formavimo bruožu liko funkcionalumas ir reprezentatyvumas, nulemtas bajoriškos savimonės ir mentaliteto. Šis bruožas kartu atspindėjo lokalų ir palyginti uždara kultūrinį ir intelektualinį lygį bei menines kompetencijas. Meninėmis priemonėmis siekta įvaizdinti tris esmines bajoriškos sąmonės, kartu ir bajoriškos tautos vertybes – seną ir plačią bajoriškos giminės kilmę ir jos genealogijos raidą, katalikišką tradiciją ir ištikimybę karališkai valdžiai. Kitaip nei diduomenės partirtyje, estetiškas dėmuo liko antraeilis. Bajoriškos giminės kilmę, kartu ir socialinį prestižą įprasmino šeimos portretų galerijos – esmingiausias XVII–XVIII a. meninės aplinkos formavimo dėmuo. Iš protėvių paveldėtos kolekcijos, kaip itin svarbi bajoriškojo identiteto dalis, būdavo nuolat papildomos. Jose portretų skaičius labai nevienodas, vyravo keturių–aštuonių portretų rinkiniai, garsesnių giminių atvaizdų skaičius artėdavo prie dvidešimties (pvz., Jelenskių, gyvenusių

37 *Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus lobynas: tapyba*, sudarė Osvaldas Daugelis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009, p. 8.

38 *Provincijos dvaras. XVII–XIX a. istorinis portretas ir taikomoji dailė Šiaulių „Aušros“ muziejaus rinkiniuose*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, Šiaulių „Aušros“ muziejus, 2005, p. 52, 72.

39 Lietuvos dailės muziejaus tapybos kūrinių kartoteka.

40 Edward Chwalewik, *Zbiory Polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiatk przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*. W porządku alfab. według miejscowości ułożone, t. 1: *A–M*, Warszawa–Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza MCMXXVI, p. 131.

41 Kultūros paminklų apsaugos įstaigos suregistruotų ir valstybės apsaugon paimtų Mažeikių apskrities dvarų kultūros ir meno vertybių aktai, 1940–1943, in: KPCA, f. 17, ap. 2, b. 18, l. 12.

Glinčiškėse, portretų galeriją sudarė septyniolika atvaizdų⁴², aštuoniolika portretų būta Karpių Joniškėlio dvare⁴³, Viduklės dvare buvo devyniolika giminės portretų⁴⁴). Vis dėlto tenka pripažinti, kad reta didesnių, nuosekliai formuotų portreto rinkinių, kita vertus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dvarų paveldas labai sunykęs ir išblaškytas. Ir Apšvietos laikotarpiu šios portretų galerijos vis dar buvo suvokiamos kaip itin svarbus senos garbingos bajoriškos kilmės įrodymo argumentas. Kaip tik dėl šio istorinės-reprezentacinės funkcijos sureikšminimo portretas nepatyrė ženklusių idėjinių ar stilistinių pokyčių, per keletą šimtmečių susiklosčiusi vietinė specifiška vaizdavimo tradicija buvo ir liko labai tvari. Išskirtinis beveik kiekviename dvare buvusių portretų galerijų bruožas yra jų tradiciškumas ir meninė kokybė, pastaroji tiesiogiai sietina su šio sluoksnio finansinėmis galimybėmis. Ne itin aukšto meninio lygio, panašios kompozicijos ir ikonografijos portretai, papildyti herbais ir įrašais, buvo tapyti vietinių pasimokiusių meistrų, dirbusių už mažesnę atlygį. Šiose XVII–XVIII a. kolekcijose nėra garsių kviestinių, magnatų dvaruose kūrusių dailininkų (Augustyno Mirio, Danieliaus Schultzso, Johano Schretterio, Louiso Silvestre'o, Johanno Babtisto von Lampi'o, Francois Xaviero Fabre'o, netgi Marcello Bacciarelli'o, Simono Čechavičiaus ar Pranciškaus Smuglevičiaus) nutapytų portretų, kurių nepigiomis paslaugomis plačiai naudojosi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenė.

Antrajai vidutinės bajorijos meninę aplinką formavusiai kūrinių kategorijai priskirtini valdovų portretai. Remiantis išlikusiais kūrinių, galima daryti prielaidą, kad ši tradicija vidutinės bajorijos aplinkoje pradėjo formotis XVII a. pradžioje ir vėliau tapo beveik privalomu interjero elementu, demonstruojančiu ištikimybės valstybei ir karališkai valdžiai auklėjimo įtaką, kartu liudijančiu ir pilietišką laikyseną. Tai dažniausiai garsių dailininkų sukurtų vieno ar kito valdovo portretų kopijos, atliktos vietinių pasimokiusių meistrų⁴⁵. Vidutinės bajorijos namuose populiariausias buvo paskutinysis Lenkijos ir Lietuvos valstybės valdovas Stanislovas Augustas Poniatovskis – jo atvaizdų iš įvairių dvarų muziejuose sukaupta daugiausia⁴⁶. Palyginti ankstyvą šios tradicijos įsigalėjimą vidutinės bajorijos aplinkoje liudija Stepono Batoro, Zigmanto Vazos, Jono Sobieskio, Augusto II, Stanislovo Leščinskio portretai. Kita vertus, iš muziejinių rinkinių ir kitų šaltinių nematyti, kad išrinkus naują valdovą tuojau pat būtų stengiamasi įgyti ir jo atvaizdą, vidurinis bajorijos sluoksnis paprastai tenkinosi jau turimu valdovo portretu. Taip pat, kitaip nei magnatų dvaruose, kur buvo gausu ir kitų

42 Lietuvos dailės muziejaus eksponatų apskaitos knyga, poz. 5304–5309, 5311–5316, 5318–5321.

43 Edward Chwalewik, *op. cit.*, p. 138.

44 1940 m. paimtų valstybės globon kilnojimų kultūros vertybių sąrašai, in: KPCA, f. 1, b. 163, l. 44.

45 Lietuvos nacionaliniame ir Lietuvos dailės muziejuose saugomų daugumos portretų ar kopijų ne itin aukštas meninis lygis leidžia daryti prielaidą, kad jie į muziejus pateko kaip tik iš vidutinės bajorijos dvarų aplinkos.

46 XIX a. dvarų inventoriuose gana dažnai registruoti ir Romanovų dinastijos atstovų portretai.

šalių karalių ar karališkų šeimų atstovų portretų (Platelių dvare – Liudviko XIV, Liudviko XVI, princo Frydricho portretai, Vilkėnų dvare – Prūsijos karalienės Luizos portretas, Švėkšnos dvare – Vengrijos ir Bohemijos karalienės Marijos Teresės portretas⁴⁷), jau nekalbant apie buvusius Radvilų, Sapiegų ar Kosakovskių rinkinius, šios tradicijos vidutinė bajorija neperėmė. Trečiai kūrinių kategorijai, susijusiai ne su estetinėmis reikmėmis, bet su kasdiniu religiniu-dvasiniu poreikiu, kartu ir su krikščioniškomis bei pilietinėmis bajoriškos tautos vertybėmis, priklausė kiekviename dvare buvę sakralinės dailės kūriniai. Tai dažniausiai nežinomų vietinių dailininkų tapyti Švč. Dievo Motinos atvaizdai ar malonėmis garsėjančių paveikslų (Čenstakavos, Trakų, Aušros Vartų Vilniuje) kopijos. Sakralinės dailės kūrinių vidutinės bajorijos dvaruose paprastai fiksuota po vieną, rečiau – po du, šios rūšies kūrinių būdavo daugiau tik dvarų kopyčiose (pvz., Jelenskių dvare Vilniaus Rasų priemiestyje⁴⁸).

Apšvietos idėjų sklaidą geriausiai atspindi dvarų bibliotekos, tiesiogiai susijusios su išsilavinimu, apie kurį išsamiai statistinių duomenų neturime. Vyrauja nuomonė, kad vidutinės bajorijos (išskyrus pavienius asmenis, siekusius tarnybų ir karjeros) išsilavinimas buvo menkas. Šio sluoksnio išsimokslinimo lygį, ko gero, gana tiksliai apibūdino Teodoras Bilevičius kelionės po Italiją metu. Stebėdamas italų jaunuolių pramogas, jis pamastė, kad pastarieji „auklėjami taip, kaip pas mus damos: mokyklų nelanko, nebent šimtasis, netarnauja nei dvare, nei kariuomenėje⁴⁹, ir tai, reikia manyti, gana tikslus apibūdinimas. Panašią nuomonę yra išsakę istorikai Konstantinas Jablonskis, Mečislovas Jučas⁵⁰, Eligijus Raila ir kiti. Pastarasis, remdamasis Martyno Matuševičiaus atsiminimais, teigia, kad „XVIII a. pirmojoje pusėje bajorai vis dar nepatikliai žvelgė į knygą ir į mokslinę ar edukacinę karjerą. Buvo netgi manoma, kad pernelyg uolus knygų skaitymas tampa įvairiausių ligų priežastimi“⁵¹. Tai paliudija ir publikuotas Salantų, tipiško vidutinės bajorijos dvaro, 1765–1793 m. išlaidų registras. Iš jo matyti, kad ir XVIII a. antrojoje pusėje lavinimui dėmesio skirta nedaug. Per trisdešimties metų laikotarpį pirkti keturi elementoriai, 1779 m. ir 1784 m. užsakyti kalendoriai, 1782 m. mokėta už laikraščius, viena knygelė gauta dovanų⁵². Nors įprasta nuomonė, kad dvaruose kalbėta prancūziškai, ypač Apšvietos epochoje ir vėliau, tačiau daugelis atsiminimų liudija ir čia buvus didelių galimybių tobulėti. Antai tik atvykęs į Vilnių Jozefas

47 *Žemaitijos dvarų meno kolekcija „Alkos“ muziejuje*, p. 73, 74, 89, 92.

48 1756 m. Jelenskių dvaro už Aušros Vartų Vilniaus Rasose inventorių, in: LMAVB RS, f. 17, b. 144, l. 132; 1764 m. Jelenskių dvaro už Aušros Vartų inventorių, in: *Ibid.*, l. 232.

49 Teodoras Bilevičius, *Kelionės vokiečių, čekų ir italų žeme dienoraštis*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 84.

50 Konstantinas Jablonskis, *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*, Vilnius: Mintis, 1973, p. 317; Mečislovas Jučas, Žinios apie Lietuvos XVII–XIX a. dvarų bibliotekų katalogus, in: *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos*, p. 46.

51 Eligijus Raila, *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*, Vilnius: Aidai, 2007, p. 17.

52 *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas*, p. 425, 427, 428, 436, 441, 443, 445.

Frankas iš karto pastebėjo, kad net kai kurie diduomenės atstovai prancūziškai, jo nuomone, kalba prastai, ką jau kalbėti apie vidurinę visuomenės sluoksnį („Dauguma svečių nemokėjo prancūziškai, neturėjo ir humoro jausmo [...]“⁵³). Kita vertus, dvarų bibliotekose vyrauja leidiniai prancūzų kalba, kuri Apšvietos laikotarpiu buvo tapusi tarsi tarptautinė, bet ypač tai būdinga XIX a. pirmosios pusės rinkiniams.

Bendrą vidutinės bajorijos skaitytų knygų vaizdą labai gerai atspindi „Alkos“ muziejaus biblioteka⁵⁴, sukomplektuota iš sovietiniais metais nacionalizuotų rinkinių. Didžiąją kolekcijos dalį sudaro XIX a. leidiniai, XVII–XVIII a. knygų mažiau. Vyrauja leidiniai lenkų ir prancūzų kalbomis, tačiau yra knygų lotynų, vokiečių, anglų, italų kalbomis, kurių spaustuvių ir leidėjų geografija labai plati. Tarp XVII–XVIII a. pirmosios pusės leidinių daugiausia istorinės, juridinės ir teisinės literatūros (Lietuvos Statutas, Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo taisyklės, Seimų Konstitucijos, Alberto Vijūko Kojelavičiaus *Lietuvos istorija*, Martyno Kromerio *Kronika*), šią tendenciją, remdamasis archyviniais šaltiniais, dar 1985 m. įžvelgė istorikas Mečislovas Jučas⁵⁵. Yra ir XVII–XVIII a. pasirodžiusių kelionių vadovų bei grožinės literatūros (Stanislovo Morštyno, Adomo Naruševičiaus, Julijono Ursyno Nemcevičiaus) pavyzdžių, labai mažai religinės literatūros. Svetimų kalbų mokymosi poreikį atspindi įvairių kalbų žodynai. Jų kiekvienoje bibliotekoje būta po kelis, tai paliudija ir dvarų knygų sąrašai (pvz., Padubysio bibliotekoje registruoti net 6 žodynai⁵⁶).

Kaip matyti iš XVIII a. inventorių ir Valstybės archeologinės komisijos 1940–1943 m. sudarytų kilnojamųjų kultūros vertybių sąrašų, dvaruose knygų skaičius buvo labai nevienodas (33 knygos surašytos Jutkaičių dvare⁵⁷, 64 – Padubysio dvare⁵⁸, 74 – Glinčiškių⁵⁹, 88 – Nešeikovyčznos⁶⁰, 569 – Kazimieravo⁶¹ dvaruose, 737 knygos lotynų kalba ir 284 knygos lenkų kalba buvo Kelmės dvaro bibliotekoje⁶², iki kelių tūkstančių leidinių skaičiuojama Raguvėlės bibliotekoje⁶³). Vidutinės bajorijos ir diduomenės intelektualinių interesų kiekybinius skirtumus

53 Jozefas Frankas, *Atsiminimai apie Vilnių*, Vilnius: Mintis: 2001, p. 46.

54 Bibliotekos knygos nekataloguotos, buvo peržiūrėtos akivaizdžiai.

55 Mečislovas Jučas, Žinios apie Lietuvos XVII–XIX a. dvarų bibliotekų katalogus, in: *op. cit.*, p. 46.

56 1850 m. knygų registras Padubysio dvare, in: LMAVB RS, f. 37, b. 4758, l. 1.

57 1831 m. Jutkaičių dvaro inventorius, sudarytas po Jurgio Valentinavičiaus mirties, in: *Ibid.*, f. 37, b. 6794, l. 16.

58 1850 m. knygų registras Padubysio dvare, in: *Ibid.*, f. 37, b. 4758, l. 1–2.

59 Kultūros paminklų apsaugos įstaigos ir Vilniaus muziejaus globon paimtų Vilniaus apskrities dvarų kultūros paminklų aktai ir sąrašai, 1940–1943, in: KPCA, f. 17, ap. 2, b. 32, l. 19.

60 1723 m. Nešeikovyčznos dvaro kilnojamojo turto bei knygų, sudėtų į skrynią, registras, in: LMAVB RS, f. 20, b. 3368, l. 7v–8v.

61 Kultūros paminklų apsaugos įstaigos ir Vilniaus muziejaus globon paimtų Vilniaus apskrities dvarų kultūros paminklų aktai ir sąrašai, 1940–1943, in: KPCA, f. 17, ap. 2, b. 32, l. 5, 22.

62 1832 m. Kelmės dvaro kilnojamojo turto sąrašas, in: LMAVB RS, f. 37, b. 1759, l. 6.

63 Karpių bibliotekos Joniškėlio dvare katalogas, in: *Ibid.*, f. 12, b. 1649.

labai gerai iliustruoja Stanislovo Kazimiero Kosakovskio Vaitkuškio dvaro bibliotekos 1898 m. katalogas, kuriame įrašyta net 9860 leidinių. Vis dėlto padėtis keitėsi. XVIII a. Lenkijoje ir Lietuvoje pasirodžius pirmiesiems laikraščiams, jie tuojau pateko į dvarą. Karpių bibliotekoje suinventorinta *Gazeta Warszawska*, *Kurjer Litewski*, *Gazeta de Hambourg*, *Gazeta Południowa-Pruska*, *Korespondent krajowy y zagraniczny*. Gruževskių Kelmės dvare prenumeruota *Gazeta wolna Warszawska*, *Gazeta Warszawska*, *Gazeta krajowa*, čia buvo netgi pažangus, valstybės reformas skleidęs *Monitor*⁶⁴. Įdomu, kad buvo užsakomi laikraščiai vaikams, domimasi jų auklėjimu. Tai, be jokios abejonės, Apšvietos idėjų poveikis. Švietėjai teikė socialiai atviresnį gyvenimą, brėžė naujus šeimos, vaikų ir tėvų santykius, kėlė vaikų, ypač mergaičių, auklėjimo problemas. „Alkos“ muziejuje yra ir vaikams skirto laikraščio *Magazin des Enfants*, leisto Paryžiuje ir Londone, egzempliorių, Jeanne Marie de Beaumont vadovėlis⁶⁵.

Bendruosius XVIII a. visuomenės mąstymo pokyčius liudija domėjimasis valstybės istorija ir politika. Dažnoje bibliotekoje fiksuotas 1753 m. išleistas Pranciškaus Paprockio veikalas *Namų žinios apie Didžiąją Lietuvos Kunigaikštystę* (Peštuvėnų dvaras), Adomo Naruševičiaus *Lenkų tautos istorijos* tomai (Barboriškių dvaras), Stanislovo Konarskio leidiniai (Jutkaičių dvaras), 1758–1764 m. leisto Motiejaus Dogelio istorinių šaltinių rinkinio *Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aktų kodekso* tomai ir kt. Įdomu, kad tarp šių leidinių yra ir Karolio Virvičiaus *Šiuolaikinė visuotinė geografija* (1773 m.). Itin populiarūs tapo politiniai-istoriniai kalendoriai, tarp jų ir Jono Pašakauskio kalendoriai, skirti jaunimui ir moterims, biologijos ir botanikos albumai su kruopščiais augalų piešiniais, geografijos leidiniai su žemėlapiais. Taip pat jaučiamas padidėjęs susidomėjimas kitų šalių istorija ir kultūra (1789 m. leista trijų tomų Anglijos istorija skaityta Marvilių dvare⁶⁶). Populiarūs tapo kelionių po Italiją aprašymai ir vadovai, domėtasi garsiomis vietovėmis ir paminklais (1793 m. išleisto *Description della vills de St. Peterburg* būta Raguvėlės dvare⁶⁷). Ir apskritai galima konstatuoti, kad XVIII a. antrojoje pusėje knygas jau galima sisteminti. Jeigu iki tol, kaip minėta, daugiausia vyravo tik istorinė ir teisinė literatūra, tai aptariamam laikotarpiu jau galima skirti grožinės literatūros, geografijos, agronomijos, botanikos, astronomijos, medicinos, socialinių ir kitų mokslų knygų grupes. Vidutinės bajorijos aplinkoje pradėta skaityti ne tik Voltaire'o (Vadaktų dvaro biblioteka⁶⁸) ar Jeano

64 *Ibid.*, l. 29–30.

65 *Education complete ou Abrégé de l'histoire universelle mêlée de géographie et de chronologie [...]*, Londres: chez J. Nourse, 1753.

66 Kultūros paminklų apsaugos įstaigos globon paimtų Kauno apskrities dvarų kultūros ir meno paminklų aktai ir sąrašai, 1940–1942, in: KPCA, f. 17, ap. 2, b. 12, l. 67.

67 1940 m. paimtų valstybės globon kilnojamųjų kultūros vertybių sąrašai, in: *Ibid.*, f. 1, b. 163, l. 141.

68 Šioje bibliotekoje minimas 1784 m. Voltero leidinys, žr. *Ibid.*, f. 1, ap. 2, b. 163, l. 103. Tai tikriausiai penkių veiksmų drama *Brutas*.

Jacques'o Rousseau kūriniai (Joniskėlio dvaras), bet pasirodė ir Apšvietos epochos lokomotyvu vadintos garsiosios prancūzų enciklopedijos paties pirmojo leidimo tomai (pvz., Glinčiškių⁶⁹, Liubavo⁷⁰ dvaruose), kurie kaip tik ir lėmė pažangą ir racionalią mokslo minties sklaidą.

Taigi galima daryti išvadą, kad Apšvietos idėjos didžiausią poveikį turėjo ne vien tik politiniam valstybės elitui, susitelkusiam prie valstybės reformų, naujos pilietinės visuomenės kūrimo. Jos prasiskverbė ir į kasdienį vidurinio bajorijos sluoksnio dvaro gyvenimą, tačiau čia šviečiamosios minties sklaidos procesas nebuvo spartus ir vientisas. Į tvarią, per šimtmečius susiklosčiusią agrariško mentaliteto bajorišką savimonę racionali Apšvietos mintis skverbėsi iš lėto, tačiau nuosekliai. Tai liudija į XVIII a. pabaigą sparčiai pradėję gausėti bibliotekų rinkiniai, pasaulietinis knygų turinys ir ypač XIX a. pirmosios pusės intelektualinė šio sluoksnio patirtis. Tačiau iki pat XVIII a. pabaigos vidutinės bajorijos aplinkoje nepakito dailės kūriniių funkcijos ir sklaidos formos. Būdingiausiu gyvenamosios aplinkos meninio formavimo provincijos dvare bruožu liko funkcionalumas ir reprezentatyvumas, įprasminintas giminės portretų galerijomis – esmingiausiu XVII–XVIII a. meninės aplinkos formavimo dėmeniu, kartu atspindinčiu esmines bajoriškąs vertybes bei palyginti uždara kultūrinę patirtį.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

- Bilevičius Teodoras, *Kelionės vokiečių, čekų ir italų žeme dienoraštis*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.
- Frankas Jozefas, *Atsiminimai apie Vilnių*, Vilnius: Mintis, 2001.
- Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas*, sudarė ir parengė Algirdas Baliulis ir Elmantas Meilus, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001 (Salantai, 1765–1793. Išrašai iš Salantų dvaro pajamų ir išlaidų knygų, p. 420–457).
- Lietuvos inventoriai, XVII a. dokumentų rinkinys*, sudarė Konstantinas Jablonskis ir Mečislovas Jučas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1962.
- Moravskis Stanislovas, *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje*, Vilnius: Mokslas, 1994.
- Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею для разбора древних актов*, т. XXXV: *Инвентари староствъ, имений, фольварковъ и деревень за вторую половину XVIII века*, Вильно, 1910.
- Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею для разбора древних актов*, т. XXXVIII: *Инвентари староствъ, имений, фольварковъ и деревень XVIII века (1720–1798)*, Вильно, 1914.
- Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 4: *Wojewódstwo Wileńskie*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum, 1993.
- Brazauskaitė Virginija, Biržuvėnų dvaro kai kurie meno kūriniai, in: *Žemaičių praeitis*, t. 2, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993, p. 269–272.
- Burvilaitė Rasa, Kelmės dvaro sodybos architektūros raida XVI–XX amžiais, in: *Acta Academiae*

69 Kultūros paminklų apsaugos įstaigos ir Vilniaus muziejaus glėbon paimtų Vilniaus apskrities dvarų kultūros paminklų aktai ir sąrašai, 1940–1943, in: *Ibid.*, f. 17, ap. 2, b. 32, l. 19.

70 *Ibid.*, l. 42.

- Artium Vilnensis*, t. 47–48: *Lietuvos dvarai: kultūros ir šaltinių tyrinėjimai*, sudarytoja Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 99–131.
- Chwalewik Edward, *Zbiory Polskie: Archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiattek przeszlosci w ojezyznie i na obczyznie*. W porzadku alfab. wedlug miejscowosci ulozone, t. 1: *A–M*, Warszawa–Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza, MCMXXVI.
- Dwór polski w starej fotografii*, przygotowali Jan K. Ostrowski i Zofia Lewicka-Depta, Olszanica: Wydawnictwo Bosz, 2007.
- Grimalauskaitė Dalia, Lietuvos dvarų numizmatikos rinkinių pėdsakais: Gruzevskių giminės kolekcija, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 55: Lietuvos dvarai: kultūros paveldo tyrinėjimai, sudarė Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 165–180.
- Hof Ulrich, *Švietimo epochos Europa*, Vilnius: Baltos lankos, 1996.
- Jankevičienė Algė, Buvusių dvarų sodybos ir pastatai, in: *Lietuvių liaudies architektūra*, t. 2, Vilnius: Mintis, 1968, p. 84–99.
- Jučas Mečislovas, Žinios apie Lietuvos XVII–XIX a. dvarų bibliotekų katalogus, in: *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos. Teminis mokslo darbų rinkinys*, Vilnius: LTSR valstybinė respublikinė biblioteka, 1985, p. 46–51.
- Lietuvos architektūros istorija*, t. 2: *Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 175–177.
- Lietuvos dvarai. Dviejų tomų žinynas*, t. 2: *Šiaulių, Tauragės, Telsių, Utenos ir Vilniaus apskritys*, sudarė Ingrida Semaškaitė, Vilnius: Algimantas, 2009.
- Lietuvos dvarų sodybų atlasas*, t. 1: *Šilalės rajono savivaldybė*, sudarė Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2012.
- Meilus Elmantas, Salantų dvaro ir valdos gyvenimas XVIII a. antroje pusėje, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 47–48: *Lietuvos dvarai: kultūros ir šaltinių tyrinėjimai*, sudarė Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 59–97.
- Nacionalinio M. K. Čiurlionio dailės muziejaus lobynas: tapyba*, sudarė Osvaldas Daugelis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009.
- Outram Dorinda, *Panorama Oświecenia*, Warszawa: Arkady, 2008.
- Provincijos dvaras. XVII–XIX a. istorinis portretas ir taikomoji dailė Šiaulių „Aušros“ muziejaus rinkiniuose*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, Šiaulių „Aušros“ muziejus, 2005.
- Puodžiukienė Dalė, Biržuvėnų dvaro sodybos architektūros raida XVII–XX a. pradžioje, in: *Acta Academiae Artium Vilnensis*, t. 47–48: *Lietuvos dvarai: kultūros ir šaltinių tyrinėjimai*, sudarė Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, p. 17–43.
- Puodžiukienė Dalė, Šilalės rajono dvarų sodybų raidos bruožai, in: *Lietuvos dvarų sodybų atlasas*, t. 1: *Šilalės rajono savivaldybė*, sudarė Rasa Butvilaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2012, p. 51–67.
- Raila Eligijus, *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*, Vilnius: Aidai, 2007.
- Rokiškio krašto muziejui 75*, sudarė Nijolė Šniokienė ir Dalia Kiukienė, Rokiškis: Rokiškio krašto muziejus, 2008.
- XVI–XIX a. laikrodžiai*. Katalogas, sudarė Ona Mažeikienė, Vilnius: Lietuvos TSR istorijos-etnografijos muziejus, 1976.
- Žemaičių muziejus „Alka“*, sudarė Elvyra Spudytė, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2007.
- Žemaitijos dvarų meno kolekcija „Alkos“ muziejuje*. Katalogas, sudarė Zita Dargaitė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011.
- Žukas Vladas, Asmeninės bibliotekos Lietuvoje XV–XVIII a., in: *Bibliotekų darbas*, 1977, Nr. 9, p. 33–35.

ECHOES OF THE IDEAS OF THE ENLIGHTENMENT
IN THE ENVIRONMENT OF THE TRADITIONAL
LIFE OF THE MIDDLE NOBLE ESTATE

DALIA RAMONIENĖ

In the 18th c. the Polish-Lithuanian Commonwealth survived a period of reforms. The ideas of the Enlightenment acted not only the political elite of the state, that was focused on reforms of the state, the creation of a new civil society. They penetrated into the everyday life of the estate of the middle layer of nobles, but in comparing sources of the 17th and 18th centuries one can see that here the process of the spread of educational ideas was not very rapid and integral. The historical, social and cultural consciousness oriented to the past of the Grand Duchy of Lithuania middle noble estate was very sustainable. Nevertheless, this age of the mind, science and rational criticism determined changes not only in world view, but also in the everyday life of the middle noble estate. Into the traditional environment of the estate, albeit very slowly began to penetrate some of the innovations of science, art and architecture related with the Age of Enlightenment and the aesthetics of classicism. Premises of a new purpose – offices and libraries very typical of the Enlightenment era, began to take shape in the interiors, even more since at the end of the century one can see a significant increase of books. Partially also the very approach to the traditional living environment changed, more attention began to be devoted to cultural and intellectual needs, increasing together with education. With the spread of the ideas of the Enlightenment, the changes in the valuable regulations of the noble society, the practical publications of the sciences of nature, medicine and pharmacy one should link in the inventories the begun to be mentioned ever more often pharmacies. The instruments of astronomy, meteorology, optics, geography and natural science arriving in the life of the estate at the end of the 18th c. testify to the certain spread of scientific news, in general the integration of progress, innovations into the everyday way of life, as well as the appearance of new hobbies. It is possible that during the discussed period when the industry of the estates began to develop rapidly, there were more science and technological innovations not in the living, but in the industrial and farm zones of the manor. However, until the very end of the 18th c. the functions and forms of the spread of works of art in the environment of the middle noble estate did not change. The most common feature of the art formation in the living environment of the provincial estate remained functionality and representativeness, determined by the noble consciousness and mentality.

This feature, also reflected the local and relatively closed cultural and intellectual level and competencies. With artistic measures one sought to depict the essential noble consciousness, along with the values of the noble nation – the old and broad origin of the noble family and the development of its genealogy, Catholic tradition and loyalty to the royal authority. Unlike in the experience of the aristocracy, the aesthetic component remained secondary. It is due to the prominence of these functions that the portrait of the middle noble estate did not experience more notable ideological and stylistic changes, typical of the period.

The libraries of the estates, in which the bulk of the collection consists of 19th c. publications, there are far fewer books of the 17th-18th c., best reflect the spread of the ideas Enlightenment. Publications in the Polish and French languages dominate, but there are also books in Latin, German, English and Italian, the geography of whose printing houses and publishers is very wide. Among the publications of the 17th c. – first half of the 18th c. there are mainly historical, juridical and legal literature. To the general changes in the consciousness of society in the second half of the 18th c. testify the increased interest in the history and politics of the state, the history and culture, fiction and philosophical literature of other countries. Political-historical calendars, biology and botany albums with drawings of plants, geography publications with maps became very popular, also the need for popular publications about farming, horticulture, gardening, bee-keeping and others grew significantly. And in general one can state that, unlike in previous periods, the books of the Enlightenment can already be systematized into groups of fiction, geography, agronomy, botany, astronomy, medicine, social and other sciences. In the environment of the middle noble estate one began to read not only works of Voltaire and Jean Jacques Rousseau, but also the volumes of the first edition of the famous French encyclopedia. Nevertheless, the process of the spread of the rational thought of the Enlightenment in the traditional environment of the middle noble estate was not very rapid and solid, and the intellectual-cultural experience of this layer in the first half of the 19th c. testifies to this.

Keywords: Age of Enlightenment, middle noble estate, culture of the estates, education, the manor.